

Aytekin ERSAL*

Milli Bütünlüğün Demokratik Temsille İnşası Sürecinde Erzurum Kongresi

Erzurum Congress in the Process of Building National Unity by Democratic Representation

ÖZET

30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi'nden sonra demokratik temsil mekanizmalarına dayalı güçlü hükümetler kurulamamıştır. Dış müdahalelere açık, zayıf kabinelerin uygulamaları Anadolu'da güvenlik endişesi duyan pek çok kesimi yerel kongreler etrafında toplanmaya itmiştir. Şark vilayetlerinin Ermenilere terk edileceği endişesi, Erzurum Kongresi'nin toplanmasına neden olmuştur. Erzurum'dan İstanbul Hükümetlerine, yabancı elçiliklere ve uluslararası kamuoyuna verilen mesajlar, demokratik temsile dayalı, milli bütünlüğü merkeze alan, millet-teritorya bağıını vurgulayan çerçevede olmuştur. Bölgenin farklı etnik grupları kültür, tarih ve medeniyet ortaklığına yapılan hatırlatmalarla bir arada tutulmuştur. Mustafa Kemal Paşa'nın Milli Mücadele'nin lideri olarak bölgeye gelişi, demokratik temsil mekanizmalarını konsolide etmiş ve Erzurum'u milli devletin inşasına giden yolda önemli bir noktaya taşımıştır.

Anahtar Kelimeler: Millet, Etnisite, Ayrılcılık, Temsil, Milli Devlet.

ABSTRACT

After the Mondros Pact, signed on the 30th October 1918, strong governments relying on democratic representation mechanisms could not have been set up. The applications of the weak cabinets pushed many people who were anxious of security in Anatolia to assemble around local congresses. The anxiety of leaving eastern cities to Armenians caused the assembly of Erzurum Congress. The messages given to Istanbul Government, foreign ambassadors and national public from Erzurum were mostly about democracy, national unity and it emphasized the importance of territory. Different ethnic groups of the regions were set together by the attributions made to culture, history and civilization partnership. Arrival of Mustafa Kemal Pasha, as the leader of National Struggle, consolidated the representation mechanisms and carried Erzurum to an important point on the way of building the national government.

Keywords: Nation, Ethnicity, Separatism, Representation, Nation-State.

Giriş

Etnisite, millet, milli devlet olgularını inceleyen sosyal bilimcilerin önemli bir bölümü modernleşme sürecine dikkat çekerler. Matbaa tekniklerinin gelişmesi, kitle

* Dr., MEB.

iletişiminin yaygınlaşması, Sanayi İnkılâbı'nın sunduğu imkânlar sınırları belli bir alanda bir tür hayali cemaat olarak millet tasavvurlarına fırsat vermiştir. Burada, olgunun tarihi bir gerçekliğe değil, hayale yaslanan, modern devlet aygıtlarıyla inşa edilmeye çabalanan soyutluğuna dikkat çekilir. Millet tarihini bir gerçeklikten ziyade yapay bir inşa olduğuna vurgu vardır¹.

Pek yaygın olmayan bir diğer görüş ise, modernleşmenin önemini inkâr etmemekle birlikte, millet denilen siyasi bünyenin milli devlet olarak görünürliğe çıkmasını olgunun tarihi öze sahip olmasına bağlar. Millet bir tür etnik çekirdeğin çatlayarak etrafındaki etniklikleri kuşatması neticesinde görünür olmuştur. Onun dili, tarihi, müziği, dünya tasavvuru belli bir coğrafyaya rengini vererek etnisite aşılmış ve millet bünyesi teşekkül etmiştir. Irk, soy veya etnisite milleti tanımlayan asli bir öge olmaktan çıkmış, farklı anadile sahip topluluklar kültürel bütünleşme içerisinde milletin parçası olmuştur². Gökalp, bu oluşun farkına galeyanlı, buhranlı dönemlerde varıldığını söyler ve hadiseyi "mefkûre" kavramıyla izah eder³.

Burada Gökalp'in çözümlemesinden hareketle, Erzurum Kongresi, Türk tarihinin belki de en buhranlı bir döneminde, milli şahsiyeti kurtarma derdine düşmüş mefkûre sahiplerinin mücadelesi olarak ele alınacaktır. Önce İstanbul merkezli yaşanan iktidar boşluğu ve güvenlik endişesi ortaya konacak, daha sonra demokratik temsil mekanizmaları üzerinden milli bütünlüğün inşasına yönelik kongre süreci incelenerek çalışma sonuçlandırılacaktır.

I- Erzurum Kongresi'nin Toplanma Nedenleri

I- I- İktidar Boşluğu

Birinci Dünya Savaşı'nın bitimiyle başlayan Mütareke Dönemi'nde Osmanlı Devleti'nin karşılaştığı en temel siyasi sorun, iktidar boşluğu olmuştur. İttihatçı önderlerin ülkeyi terk etmeleriyle birlikte, bu süreç, geçiş kabinelerinin zayıflığı üzerine

¹ Konunun modernleşme süreciyle paralelliği noktasında bkz. Paul Lawrence, *Nationalism History and Theory*, Pearson Education, New York, 2005, s. 21; Gerard Delanty and Patrick O'Mahony, *Nationalism and Social Theory, Modernity and the Recalcitrance of the Nation*, Thousand Oaks, London, 2002, p. 9-17. Olgunun bir hayali cemaat olarak ele alınması noktasında bkz., Benedict Anderson, *Hayali Cemaatler, Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, (çev. İskender Savaşır), Metis Yay., İstanbul, 1993, s. 20. Genel bir yaklaşım için bkz., Maurice Duverger, *Siyaset Sosyolojisi*, (çev. Şirin Tekeli), Varlık Yay., İstanbul, 1975, s. 43-45.

² Anthony D. Smith, *Milli Kimlik*, (çev. Bahadır Sina Şener), İletişim Yay., İstanbul, 1994, s. 71-73. Aynı akademisyenin hayali cemaatçiliğe tenkitleri noktasında bkz. *Nationalism and Modernism, a Critical Survey of Recent Theories of Nations and Nationalism* Routledge, London, 2006, p. 24. Smith'in etnik çekirdeğin aşılması olarak ele aldığı süreci Güngör, aşiret bağlarının çözülmesi olarak değerlendirir. Bu süreç, Türk milleti özelinde, Malazgirt'ten Bursa'nın fethine kadar olan dönemde yaşanmıştır. Türkler, 1071-1326 aralığında aşiret bağlarını aşkın siyasi, sosyal, iktisadi örgütlenmelerini kurmuşlardır. Türkçe, anadili farklı toplulukların ortak lisanı olmuştur. Bkz., Erol Güngör, *Türk Kültürü ve Milliyetçilik*, Ötüken Yay., İstanbul 1993, s. 197-200.

³ Ziya Gökalp, *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak, Kitaplar I*, (Haz. Ş. Beysanoğlu vd.), Yay. Haz. M. Sabri Koz, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2007, s. 70-73; Ziya Gökalp, *Makaleler V*, (Haz. R. Kardaş), Ankara 1981, s. 43; Ziya Gökalp, *Tamamlanmamış Eserler*, c. I, (Haz. Ş. Beysanoğlu), Neyir Matb., Ankara, 1985, s. 193.

kurulmuştur⁴. Meclis-i Meb'ûsân 21 Aralık 1918'de Padişah Vahdettin tarafından kapatılmıştır⁵. Seçimlerin ardından ilk toplantısını 12 Ocak 1920'de yapabilen meclis, 11 Nisan 1920'de ucu açık bir tarihe kadar tekrar kapatılmıştır. Bu durum, bazı illerin işgal altında olduğu düşünülürse, siyasal temsil krizini derinleştirmiştir⁶.

Meşruiyet zemini zayıflayan iktidar, Padişah Vahdettin'in kişiselliğinde şekillenen zayıf kabinelerin politik becerilerine bağımlı kalarak siyasal süreci geçirmek durumunda kalmıştır⁷. Padişah, Damat Ferit'in sadrazamlığa getirilmesinin bir felaket olacağını söyleyen Mebusan Meclisi Başkan Vekili Hüseyin Kazım Bey'e "*Ben istersem Rum Patriğini de, Ermeni Patriğini de Hahambaşığı da getiririm*" diyebilmiştir⁸. Bu, Osmanlı siyasal yaşamında, en azından 1908'de başlayan II. Meşrutiyet Dönemi dikkate alındığında, alışık olunmayan bir durumdur⁹.

Yürütme organında ortaya çıkan milli refleksleri dikkate almayan yaklaşımları İngiliz Yüksek Komiser Amiral Webb, 19 Ocak 1919'da Hariciye müsteşar yardımcılarında Sir Ronald Graham'a gönderdiği özel mektubunda "...*Görünürde memleketi işgal etmediğimiz halde şimdi valilerini tayin ediyor ve görevden uzaklaştırıyoruz. Polislerini yönetiyor, basınlarını denetliyor, zindanlarına girerek Rum ve Ermeni tutukluları işledikleri suçlara aldırma sizün serbest bırakıyoruz...*" sözleriyle ortaya koymaktadır¹⁰.

Siyasal iktidarda yaşanan boşluk, ara kurumlarla telafi edilmeye çalışılmıştır. Bunlardan birisi de Saltanat Şurası'dır. 26 Mayıs 1919'da Yıldız Sarayı'nda gerçekleştirilen toplantıya bakanlar kurulu, danıştay, sayıştay, temyiz mahkemesi başkanları, profesörler, siyasi dernek ve partilerin temsilcileri katılmıştır. Bu toplantıda milletin temsilcilerine söz hakkı verilmesi gerektiğini belirten konuşmalar yapılmıştır¹¹. Devlet merkezinde istenilen neticenin elde edilememesi, toplumsal çevrede kongreler sürecini bir zaruret olarak ortaya çıkarmıştır. Tanör, dönem içerisinde gerçekleştirilen 30

⁴ Bülent Tanör, *Türkiye'de Kongre İktidarları*, YKY, İstanbul, 1998, s. 15.

⁵ Taha Niyazi Karaca, *Son Osmanlı Meclis-i Mebusan Seçimleri*, TTK, Ankara, 2004, s. 14.

⁶ Ramazan Boyacıoğlu, "Erzurum'dan Sivas Kongresi'ne", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VI/2, Sivas, 2002, s. 16. Meclisin açılması hususunda Padişah'ın tereddütleri vardır. Bunda Damad Ferid ve çevresinin etkili olduğu yönünde dönem basınında kimi değerlendirmeler yapılmıştır. Bkz. Ahmet Uçar, *Son Osmanlı Mebusan Meclisi ve Felâh-ı Vatan Grubu*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne, 2011, s. 29.

⁷ Bülent Tanör, *a.g.e.*, s. 17-21; Mustafa Yılmaz, "Tarihi Süreçte Türkiye'de Siyaset ve Demokrasi", *Dünden Bugüne Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*, (ed. Mehmet Zincirkıran), Nova Yay., Ankara, 2006, s. 246-248.

⁸ Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İştittiklerim*, TTK, Ankara, 1951, s. 261; Tanör, *a.g.e.*, s. 96.

⁹ Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki (1908-1914)*, (çev. Nuran Yavuz), Kaynak Yay., İstanbul, 1986, s. 11; Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, c. II, Remzi Yay., İstanbul, 1981, s. 430.

¹⁰ Salahi R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika I*, TTK, Ankara, 1987, s. 44. Aslında bu durum Türk dış politikasında bir tür denge arayışlarının İstanbul merkezinde nerelere varabildiğini göstermesi açısından oldukça düşündürücüdür. Bkz. William Hale, *Turkish Foreign Policy, 1774-2000*, London, 2002, p. 21-22; Yuluğ Tekin Kurat, *Osmanlı İmparatorluğunun Paylaşılması*, Turhan Yay., Ankara, 1986, s. 11.

¹¹ Mahmut Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul, 2008, s. 51-52.

kongreyi listeler. Bunlar 600 adet yerel önder etrafında dönen ve yaklaşık olarak 1500 defa kurulan yaygın ve sık dokunmuş bir temsil ilişkileri ağına sahne olmuştur¹². Kongreler, halkın Milli Mücadele'ye sahip çıktığını göstermiştir¹³. Bunlar çoğu kez yerelliği aşan milli bütünlüğe tekabül eden görüşleri dile getirmişlerdir¹⁴. Özellikle mali yapıları incelendiğinde modern bürokrasinin izlerini taşıdıkları bile söylenebilir¹⁵.

İstanbul hükümetleri bu süreci engelleyecek bir otorite ortaya koyamamıştır. Bunun en tipik örneği Mustafa Kemal Paşa'nın geri çağırılması, Rauf Bey ile birlikte tutuklanması taleplerine gösterilen tepkilerdir¹⁶. Kazım Karabekir Paşa 1 Ağustos 1919 tarihli telgrafında: "*Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey'in fiil ve hareketlerinde vatan ve milletin maksat ve menfaatlerine ve mevcut kanunlara aykırı telakki edilecek hiçbir hal ve hareket olmadığını görüyorum.*" demiştir¹⁷. Mustafa Kemal Paşa'dan boşalan 3. Ordu müfettişliğine Karabekir'in vekâlet ettiği de göz önüne alındığında durum daha net bir şekilde ortaya çıkmaktadır.

Kongreler, hükümetin ortaya koyduğu icraatın zaaflarının bir neticesi olarak gündeme gelirken, yasal zemini kullanmışlardır. İlegal örgütlenmeler olmadıklarına, yürürlükte bulunan cemiyetler kanuna göre teşkilatlandıklarına dikkat etmek gerekir¹⁸.

I- II- Güvenlik Endişesi

Bölgede özellikle I. Dünya Savaşı süresince Ermenilerin yaptığı katliamlar, yöre insanını derinden etkilemiştir¹⁹. Durumun vahâmetini ortaya koymak açısından Erzurum Valisi Münir Bey'in Dâhiliye Nezaretine 8 Kasım 1918'de gönderdiği rakamlar önemlidir. Buna göre Erzurum vilayet merkezinde harpten önce 704.573 kişi yaşamakta idi. Geriye dönen muhacirlerin sayısı 108.098, kaybolanların sayısı ise 207.105'tir²⁰. Harp sırasında bu insanları göç ettiren, hayatlarına mal olan politik ortamın ilk izleri Mondros Mütarekesi (30 Ekim 1918) ile tekrar gün yüzüne çıkmaya başlamıştır. Mütareke metninin, İngilizce ve Fransızca nüshalarında, 24.madde, "*6 Ermeni ilinde karışıklık çıkarsa müttefikler bu illerin herhangi birini işgal etme hakkını ellerinde*

¹² Tanör, *a.g.e.*, s. 149.

¹³ Tuncer Baykara, *Milli Mücadele (1918-1923)*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara, 1985, s. 56.

¹⁴ Alev Coşkun, *Kuvayı Milliye'nin Kuruluşu*, Cumhuriyet Yay., İstanbul, 2005, s. 80.

¹⁵ Alptekin Müderrisoğlu, *Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yay., Ankara, 1990, s. 75. Bir örnek olması bakımından Kilikya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Adana çevresinde işleri nasıl başardığı noktasında bkz., Tekin İdem, *Adana Vilayeti Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reisi Ahmet Remzi (Yüreğir) Bey*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Hatay, 2004, s. 89-91.

¹⁶ Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü II*, AKDITYK Yay., Ankara, 1994, s. 12.

¹⁷ Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimizin Esasları*, (Haz. Faruk Özerengin), Emre Yay., İstanbul, 2005, s. 86.

¹⁸ Tanör, *a.g.e.*, s. 167.

¹⁹ Şükrü Kaya Seferoğlu, *Milli Mücadele Yıllarında Kürt "Türk" Ermeni İlişkileri*, Türk Dünyası Araştırmaları Yay., İstanbul, 1990, s. 50-51.

²⁰ Haluk Selvi, *Milli Mücadele'de Erzurum (1918-1923)*, AAM Yay., Ankara, 2000, s. 27.

tutarlar.” şeklindedir²¹. Osmanlıca metinlerde vilâyât-ı sitte olarak ifade edilse de bölgenin milliyetçi aydınlarında bu husus tedirginlik oluşturmaya yetmiştir. Dr. Fuat Sabit ile Süleyman Necati Bey’in mütareke metnini değerlendirmeleri müdâfaa-i hukukun oluşumunda hangi sâiklerin rol oynadığını göstermesi açısından anlamlıdır²². Süleyman Necati olayı şöyle anlatmaktadır:

“...Doktor:- Müjde! Mütareke oldu.

-Mütareke-i tamme var mı? dedim. Telgraflı gösterdi. Yirmi ikinci maddeye gelince:- Eyvah! Vilâyat-ı Şarkıye Ermenistan oluyor... dedim. Doktor:-Öyle bir şey yok! dedi. Maddeyi okuyorum: “Ermeni ekseriyeti sâkin olan vilâyetlerde asayiş muhil (ihlal eden) bir hal zuhur ederse İtilâf Devletleri oraları işgal hakkını muhafaza eder.” Bu madde şu demektir ki Ermeni çeteleri muhil-i asayiş hareket yapınca itilâf ordusu Erzurum’a girecek ve Ermeniler de Türkleri kese kese ekseriyet teminine çalışacaktır. Bir Ermeni bulunmayan buraları müdafaa etmemek namussuzluktur... ”²³

Güvenlik endişesini istisnâî bir durum olarak görmek zordur. Sivas delegesi olarak Erzurum’a gidecek olan Muallim Fazlullah Bey aslında Maraş’ta ikamet etmektedir. Mütareke sonrasında Ermenilerin bölgeye geleceğini duyunca korkar. En azından ailesini Sivas’a yerleştirmek ister. Sivas’a gelir. Gördükleri onu perişan eder. Halkın durumu vahimdir. Erzurum’a delege olarak gitme görevi kendisine verildiğinde hatıralarına “Ne için gidileceği, Erzurum’da ne kadar süre kalınacağı, görülecek hizmet ve görevin nelerden ibaret bulunacağı, hepsi meçhul” olsa da yola koyulduğunu yazar²⁴.

Şark vilayetlerinde Ermeni meselesi ne kadar ciddi bir durum arz ediyorsa, Karadeniz Bölgesi’nde de Rumluk iddiaları o kadar etkili olmuştur. Rum çetelerinin Müslüman halka saldırması, zaten vasıtasız bırakılmış olan bölge yöneticilerinin yabancıların da işe karışması yüzünden hiçbir tedbir alamaması, durumu güçleştirmiştir²⁵. Rum çetelerinin sayısı ve faaliyetleri gün geçtikçe artmıştır. Önceleri 6000-7000 olan çetecilerin sayısı 25000’e varmıştır²⁶. Bu durum Trabzon’daki dernekleşmenin zeminini oluşturmuştur. İlk örgütlenme olarak Trabzon ve Havalisi Adem-i Merkeziyet Cemiyeti İstanbul’da Ocak 1919’da kurulmuştur. Cemiyet Hürriyet ve İtilâf Fırkası’na yakın görüşler benimsemiş ve kısa bir süre sonrada bu partiye katılmıştır²⁷. Bölgede milli direnişi

²¹ Seha L. Meray-Osman Olcay, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Çöküş Belgeleri*, AÜSBF Yay., Ankara, 1977, s. 2, dph. 55.

²² Enver Konukçu, “Erzurum ve Sivas Kongresi Günlerinde Ermeni Meselesi”, *Erzurum ve Sivas Kongreleri Sempozyumu*, 27-29 Mayıs 2002, Gazi Üniversitesi Yay., Ankara, 2003, s. 29.

²³ Süleyman Necati Güneri, *Hatıra Defteri*, (Haz. Ali Birinci), Erzurum Kitaplığı, İstanbul, 1999, s. 26.

²⁴ A. Necip Günaydın, *Erzurum Kongresine Katılan Sivas Vilayet Delegeleri*, C. Ü. Yay., Sivas, 2002, s. 37.

²⁵ Kemal Atatürk, *Nutuk*, (Haz. Zeynep Korkmaz), AAM Yay., Ankara, 2000, s. 12.

²⁶ Goloğlu, *a.g.e.*, s. 10.

²⁷ Hürriyet ve İtilâf Fırkası Mütareke Dönemi’nin “saray partisi” olarak Milli Mücadele’ye karşı bir siyaset takip etmiştir. Tarihi olgularla çelişen bu tavrı partinin sonunu getirmiştir. Bkz. Hacer Göl, *Milli Mücadele Döneminde Hürriyet ve İtilâf Fırkası*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), AÜSosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2008, s. 72.

örgütleyen asıl yapılanma 10 Şubat 1919'da kurulmuş olan Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti olmuştur. Cemiyet eşraf, aydın, asker ve sivil bürokrasiden destek bulmuştur. Erzurum Kongresi'ne de 17 delege göndermiştir²⁸.

Doğu bölgesinde İngiliz desteğinde oluşturulmak istenen Kürt ayrılıkçılığı da güvenlik endişesini artırmıştır²⁹. Paris Konferansı'na Kürt delegasyonu adına katılan Şerif Paşa Erzurum, Van, Diyarbakır, Bitlis, Harput, Musul illerinde Kürt nüfusunun çoğunluğu teşkil ettiğini söylemiştir. Bu tezler Ermenileri destekleyen Fransızlara karşı denge kurma arayışında olan İngilizlerin politikalarına uygun yaklaşımlardır. Calthorpe: "Doğu Anadolu sorununun çözüleceği son aşamada Kürt ögesinin hak iddiaları ihmal edilemez." derken bu politikayı net bir şekilde ortaya koymaktadır. Müslüman çoğunluğun ortak tehdidi olarak görülen "Ermenistan" meselesini Mustafa Kemal Paşa iyi değerlendirecektir³⁰. Erzurum Vilayet Kongresi'nin tutanaklarında bu husus milli bütünlük şeklinde ele alınacaktır.

II- Örgütlenme Süreci

II- I- Vilâyat-ı Şarkıyye Müdâfaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti

Doğu Anadolu Bölgesi'nde vilâyat-ı sitte (altı vilayet: Erzurum, Elazığ, Diyarbakır, Van, Bitlis ve Sivas)³¹ denilen bölgenin güvenliğinin tehlikede olduğu düşüncesi, böyle bir dernekleşmenin temelini oluşturmuştur. İstanbul'da ikamet eden bölgenin münevverlerinden bazı kimseler bir araya gelerek, 4 Aralık 1918'de Vilâyat-ı Şarkıyye Müdâfaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti'ni (VŞMHMC) kurmuşlardır. Cemiyet, başta reisliği üstlenen eski Bitlis Valisi Harputlu Nedim olmak üzere, eski Beyrut Valisi Diyarbakırlı İsmail Hakkı, gazeteci ve eski Bağdat Valisi Süleyman Nazif, Diyarbakır mebusları Fevzi ve Zülfi, Sivas Mebusu Rasim, Diyarbakırlı Yedek Subay Cavid ile Sivashlı Yedek Subay Abdulmüttalip Beyler tarafından kurulmuştur³².

²⁸ Rahmi Doğanay, "Erzurum Kongresi ve Sonrasında Heyet-i Temsiliye Trabzon İlişkileri", *Atatürk Yolu*, S. 31-32, Mayıs-Kasım 2003, s. 299-300.

²⁹ Selahi R. Sonyel, "İngiliz Belgelerinde Erzurum ve Sivas Kongreleri", *Erzurum ve Sivas Kongreleri Sempozyumu*, GÜ Yay., Ankara, 2003, s. 12; Yaşar Ertürk, *Milli Mücadele Döneminde Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Yabancı Devletlerin Faaliyetleri (1918-1922)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), FÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2007, s. 163; Zeynep Çamsoy, *Milli Mücadele Dönemi'nde Kürdistan Teali Cemiyeti (1918-1927)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 2007, s. 159-161. II. Meşrutiyet Dönemi'nde Osmanlıcılık ideolojisi etrafında birlik ve beraberlik vurgusu yapan örgütlenmelerin Mütareke sonrası siyasi Kürtçülüğe nasıl savruldukları hususunda bkz. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, c. I, İletişim Yay., İstanbul, 1998, s. 430.

³⁰ Doğu Ergil, *Milli Mücadelenin Sosyal Tarihi*, Turhan Yay., Ankara, 1981, s. 39-41. Etnik, din, dil temelinde azınlık ihdas etme süreçleri I. Dünya Savaşı sonrasında galip devletlerin mağluplar üzerinde operasyonel niyetlerinin perdesi olarak kullanılmıştır. Aynı süreçte İrlandalıların, Korsikalıların, Brütönlümlerin sesini kimse duymamıştır. Bkz. Milton J. Esman, *An Introduction to Ethnic Conflict*, Madlen M. A., Cambridge, 2004, p. 129.

³¹ "Bu vilayetlerin bulunduğu yerde Erzurum, Erzincan, Ağrı, Van, Hakkâri, Bitlis, Muş, Siirt, Diyarbakır, Mardin, Elazığ, Malatya, Bingöl, Sivas, Amasya ve Tokat ayrıca Şebinkarahisar ilçesi yer alır". Bkz., Boyacıoğlu, a.g.m., s. 17, dpn. 16.

³² Bayram Sakallı, *Milli Mücadele'nin Sosyal Tarihi*, İz Yay., İstanbul, 1997, s. 158.

O sıralarda Bitlis Valisi olan Mazhar Müfit Bey, Sadrazam Damat Ferit Paşa'dan, "Hususi, gayet mahrem, bizzat hallonulacak" kayıtlarını taşıyan bir şifre aldığını belirterek telgrafta; "*Vilâyat-ı şarkiyeden bazı aksamının Ermenistan'a terki mecburiyeti ve zaruretininhâsıl olması muhtemeldir. Gerçi bu ihtimal pek zayıf ise de bir emri vâkî karşısında kalınmamak için dağdağsızca ve uslûb-u hakîmane ile şimdiden efkâr-ı umumiyeyi hazırlamak faydadan hâli değildir*" talimatının verildiğini söylemektedir³³.

Hadisat gazetesi cemiyetin kuruluşunu: "*Vilayat-ı Şarkiyeye'de unsuru galib olan Türk ve kürdlerin hukuku milliyesini mudafaa azmiyle alakadar bazı zevatı marufe (tanınmış kişiler) tarafından bir heyet teşkil edilmiş... Rabıta-i İslamiye ise aralarındaki ırk ve lisan farkını büsbütün izale etmiştir. Bu vilayetler ahalisi meyanında aile-i Osmaniye'den iftiraki (ayrılığı) arzu ve hatta bu iftiraka bila iztrat tahammül edecek adam tasvir olunamaz. Yeni teşkil eden Müdafaa-i Hukuku Milliye Heyeti bu hukuku âleme isbat için her vesileyi izhar edecektir*" cümleleriyle duyurmuştur³⁴.

Rum ve bilhassa Ermeni talepleri karşısında Türklerle Kürtlerin kardeşlik bağlarına vurgu yapılmaktadır. İslam'ın birleştirici bir unsur olarak zikredilmesi de önemli bulunmaktadır. ırk ve lisan farkının izale olduğunun hatırlatılması da bu minvalde ele alınmalıdır³⁵.

II- II- Şarki Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti

Erzurum'da Süleyman Necati Bey ve arkadaşları milli bir cemiyet kurma teşebbüsüne mütarekeden hemen sonra girişmişlerdir. İstihsal-i Vatan adında bir cemiyet de kurmuşlardır. Cemiyete halkın büyük bir ilgi gösterdiğini söylemek güçtür. Bunda ittihatçılara yönelik olumsuz duyguların etkili olduğu düşünülebilir. Bu durum Dursunbeyzade Cevad'ın VŞMHMC'nin yetki belgesi ile Erzurum'a gelişiyle değişmiştir³⁶. İstanbul Barosu Başkanı Celalettin Arif Bey, Erzurum Müftüsü Mehmet Bey'e telgraf çekerek mücadeleye destek olunmasını istemiştir. Bölgenin kanaat önderleri ile yapılan toplantılar sonucunda bahsi geçen cemiyetin Erzurum şubesi açılmıştır³⁷.

Halkı bir fikir etrafında toplayabilmek ve muhtemel bozguncu görüşlerin önüne geçebilmek için Erzurum valiliğinin 10 Mart 1919 tarih ve 49 numaralı yazısı ile cemiyet resmen faaliyete başlamıştır³⁸. Cemiyetin reisliğine Marifetname müellifi İbrahim Hakkı torunlarından Hacı Fehim Efendi, muhasipliğe Süleyman Bey, kâtipliğe de M. Cevat

³³ Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, c. I, TTK, Ankara, 1986, s. 10.

³⁴ *Hadisat*, 4 Aralık 1918'den akt. Sakallı, *a.g.e.*, s. 159-160.

³⁵ Sakallı, *a.g.e.*, s. 160.

³⁶ Dursun Bey, Maarif Nezaretine 4 Aralık 1918'de Erzurum'a gitmek için başvurunca "Erzurum'un hudutlarımız içinde kalıp kalmayacağı belli olmadığından..." ifadesiyle ret cevabını alır. VŞMHMC İstanbul şubesiyle temas kurar ve 1919 Ocak ayının ortalarında Erzurum'a gelir. Bkz. Yücel Çil, *Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegationların Biyografileri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Erzurum, 2003, s. 52.

³⁷ Selvi, *a.g.e.*, s. 56-58.

³⁸ Sakallı, *a.g.e.*, s. 161.

(Dursunoğlu) getirilmiştir. İdare heyetinde 12 kişi bulunmaktadır³⁹. Cemiyetin teşkilat nizamnamesinde “*Erzurum Vilâyeti'nin bir Türk ve Müslüman memleketi olduğunu ispat edici her türlü asâr ve vesaiki cem' ve teflik ve son zamanlarda Ermenilerin memleketimiz havalisine reva gördükleri zulüm ve şenaatleri esaslı bir surette tahkik...*” ifadeleri, milli bütünlük arayışının hangi temeller etrafında yürüyeceğinin işaretidir⁴⁰.

Cemiyet ilk beyannamesinde şu görüşleri dile getirmiştir:

“Vilayati Şarkıyye'nin bir cüz'i mühimmi olan Vilâyetimiz, târihi'nin pek az bir ziyâ ile münevver bulunduğu günlerinde bile, Türk Aşiretleri'nin bir cevelangahtı (yaşam alanı) olmuştur. Ve İslamiyet ilk zuhurunda (...) nurunu buralara kadar göndermiştir. Selçukiler ise buralarda mu'azzam İslâm Hükümetleri teşkil ederek Türk Harsını ve İslam Medeniyetleri'ni hâkim kulmuşlardır. Bu toprakların hakiki sahiplerinin kimler olduğunu memleketin her tarafında tesadüf edilen Çifteminâreler, Künbedler gibi âbidâtı diniyye ve milliye pek sarih bir lisânla yarının hükmünü verecek olan hâkimlere ifade etmektedir.”

Bu ifadeler bölgede Ermenilerin harsî ve medeni izlerinin olmadığını dile getirerek devam etmektedir⁴¹. Millet tarifini kültür ve medeniyet kavramları içerisinde ele alan, manevi unsurlarla bir bütün olarak gören, tarihi öze vurgu yapan bu yaklaşım Milli Mücadele'nin de önemli bir noktasını oluşturmaktadır. Keza cemiyetin Erzurum'daki yayın organı olan Albayrak gazetesinde dile getirilen görüşler de, diyar-ı Rum'dan Türkiye'ye geçiş noktasında Osman Turan'ın 1950'lerde akademik yazına kazandırdığı “Türk Muhacereti” tezini hatırlatacak yetkinliktedir:

“Dördüncü asr-ı hicri, şarkta mütevali karışıklıklar hüküm sürdüğü bir zamandır... Garbi Asya'nın dillerde destan olan servet ve unvanına karşı beslenen iştiyakın sevkıyla bir hayli Türkmen kabileleri garp cihetlerine hicret etmeye devam ediyorlardı. Bu suretle hicretin dördüncü asrı nihayetine doğru birçok Türkmen aşiretleri... daha Selçukilerden evvel Bizans elinde bulunan vilâyât-ı şarkıyyeyi tazyike başlamışlardı... Böyle mütefarik surette devam eden Türk hicret ve akını Sultan Alparslan'ın cülusunu müteakip hususiyet kesbetti...nihayet Osmanlılara intikal etmiştir ki bu hükümetlerin cümlesi Türk ve Müslüman'dır.... dokuz asırdan beri Türklere ocak olan bu havalı eski hüviyetini kamilen değiştirerek her türlü manasıyla bir Türk memleketi olmuştur... Dedelerimiz vilâyât-ı şarkıyyede birleşmeye başladıkları vakit Ermenilerin içtimai, milli rabitaları çoktan çürümüş ve bozulmuş bulunuyordu...”⁴²

2 Nisan 1919'da yapılan toplantıda cemiyetin Reisliğine eski mebuslardan Raif (Dinç) Efendi getirilir. Cevad (Dursunoğlu) Umumi Katip'tir. Azalar ise: Küçük Kazım

³⁹ Sakallı, a.g.e., s. 162.

⁴⁰ Bekir Sıtkı Baykal, *Erzurum Kongresi ile İlgili Belgeler*, TİTE Yay., Ankara, 1969, s. 30.

⁴¹ Fahrettin Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, Kültür Yay., Ankara, 1993, s. 10.

⁴² *Albayrak*, 22 Nisan 1335, s. 1; *Albayrak 1919-1921*, (Haz. Dursun Ali Akbulut vd.), Atatürk Üniversitesi., Yay., Erzurum, 2009, s. 33. Ayrıca bkz, Halûk Harun Duman, “Yakınçağ Türk Tarihi Açısından Yerel Basının Önemi: Erzurum Basını Örneği”, *XIII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 4-8 Ekim 1999'dan ayrışım, TTK, Ankara, 2002, s. 989-990. “Türk muhacereti” tezi noktasında bkz, Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1993, s. 3-7.

(Yurdalan) Beğ, Albayrak Gazetesi Başyazarı Süleyman Necati (Güneri) Beğ, Müftü Naibi (Hafız) Mehmet Hilmi (Çorapsız) Efendi, Kırbaşzade Fevzi Beğ, Evrak Müdüriyetinde Mütakaid Maksud Beğ, Namıkefendizade Cazim Beğ'in mahdumu Ahmed (Mümtaz Erverdi) Beğ, (Gençağazade) Hazine Vekili, Avukat Hüseyin Avni (Ulaş) Beğ, Avukat Mes'ud (Çankaya) Beğ, Mütakaid Binbaşı Süleyman Efendi, Baytar Nedim (Damar) Beğ'dir. İstanbul'daki merkezin talebi üzerine Erzurum şubesi yeni bir talimatname hazırlamıştır. Bu talimatname çevrenin merkezden kopuşunu meydana getirmiştir. Erzurum, bu yeni teşkilat nizamnamesiyle silahlı müdafaya yönelmiştir. Vilâyet kongresinin yapılacağı hususu da belirtilmiştir⁴³. Bu tarihten sonra Erzurum'da milli heyecan daha da güçlenmiştir. Cemiyet, İzmir'in işgalini protesto eden bir miting düzenlemiştir⁴⁴. 22 Mayıs 1919 tarihli İstanbul'daki İtilaf devletleri mümessillerine gönderilen telgrafta : "...Eğer akan kanlar, hetk-edilen ismetler (kirletilen namuslar), Yunan işgalinin âlemi medeniyet için bir leke teşkil etmekten başka bir mahiyet ibraz edemeyeceğini göstermeğe kâfi değilse; Balkan ve Girit fecayine atfi nazar buyrulmasını, temenni ederiz..." denilmektedir⁴⁵.

Tehdidin gittikçe büyüdüğünü fark eden Erzurumlular, vilâyet kongresi düzenlemeye karar verirler. Bölgenin bütünlüğünü de dikkate alarak Trabzon Muhafazai Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'ne 30 Mayıs 1919 tarihinde çektikleri telgrafla Trabzonluları Kongrelerine davet ederler. Telgrafta geçen: "*İrki, dini, tarihi birliklerinin yanı sıra kaderleri de ortak olan Trabzon ve Doğu Vilayetlerinin işbirliği etmeleri gereken tarihi an gelmiştir. Trabzon, vilayetimizin nefes borusu ve gözü; ve buralar Trabzon'un bel kemiğidir. Trabzon'un bizlersiz biz iç vilayetlerimizin de Trabzonsuz yaşaması imkânsızdır.*" ifadeleri milli bütünlük şuurunu göstermektedir. Aynı duygular Trabzon'da da yankılanmaktadır. Gönderdikleri cevapta bir an önce böyle bir kongrenin yapılması gerektiğini belirtirler. Sivas, Diyarbakır, Van, Bitlis, Mamuretülaziz (Elazığ) vilayetlerini de haberdar ettiklerini dile getirirler. "*Gönderilecek delegelerin milleti hakkıyla temsil etmeleri için her kazanın en az bir delegesi bulunması esasını benimsediklerini*" söylerler⁴⁶.

Yukarıdaki ifadeler, Ferit Paşa hükümetinin Mart 1919'dan itibaren verdiği mesajlarla ve bizzat Paşa'nın Paris Barış Konferansı'nda dile getirdiği bazı görüşlerle çelişmektedir. Burada Paşa, Türklüğün sınırını Toroslar'dan çizer. Ermeni taleplerine set

⁴³ Cevad Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum*, Kaynak Yay., İstanbul, 2000, s. 58; Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 27-28.

⁴⁴ Muzaffer Taşyürek, *Erzurum Kongresi ve I.BMM'de Erzurum Milletvekilleri*, Erzurum Kitaplığı, İstanbul, 2000, s. 64.

⁴⁵ Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 47.

⁴⁶ Goloğlu, *a.g.e.*, s. 59-60.

çekmez⁴⁷. Tam aksine doğuda Ermeniler lehine kararlar alınabileceğini savunur⁴⁸. Bu durum VŞMHMC Erzurum Şubesi'nin tepkisine neden olur. Vilâyat-i Mütcevire'ye çekilen telgrafta: “*Ermenilerin arzusu, Mukaddes ve Tarihi Vatanımız hakkındaki taleb ve ihtirasları bütün İslam Mevcudiyetinin imhası gayesini istihdaf ediyor (hedefliyor). Sadri'azam (Damad Ferid) Paşa'nın bu husustaki teklifi de Vilâyât'î Şarkıyyemizi, Devletin ananesine muhalif olarak, Ermenistan namıyla tevsîmi (isimlendirmesi) ve Ermeni Tefavvuku (uygun görmesi) altında bir Muhtâriyyet verilmesi zannını tevlid ediyor(meydana getiriyor). Şu halde bizim için tasavvur edilen kara ve acı günün arifesinde bulunuyoruz...*” denilmektedir⁴⁹.

Burada hükümetin meşruiyeti net bir şekilde sorgulanmaktadır. Alınan karar her ne olursa olsun, imzalanacak bir devletlerarası metin de dâhil, milli bütünlüğe zarar veren hiçbir zihniyete rıza gösterilemeyeceği ortaya konulmaktadır. Mücadele zemini milli bütünlük merkezine yerleşmiştir. Sayıca küçük bir topluluğun “milletçe müzâheret”ten söz edebilmesi bundandır⁵⁰.

III- Kongreler Dönemi

III- I- Erzurum Vilâyet Kongresi (17–21 Haziran 1919)

Vilâyet Kongresi'ne Reis dâhil 22 kişi katılmıştır. Bunlar: Erzurum merkezden 5, Bayburt kazasından 2, Yusufeli Kazasından 1, Tortum 2, Narman 2, Hasankale 2, İşpir 2, Hınıs 2, Kığı 2, Aşkale nahiyesinden 2 kişidir⁵¹. Kongre ortaya koyduğu raporunda dört meseleyi mühim gördüğünü belirtmektedir:

- 1- Türklük-Kürtlük meselesi,
- 2- İstanbul Hükümetlerinin Anadolu'yu ihmal eden yanlış politikalarını Türk milletine mal ederek ayrılıkçı siyasete zemin oluşturmak,
- 3- Bir Kürt hükümeti tesis eylemek kastıyla vilâyat-ı şarkiye gençliğinin birliğini

⁴⁷ Taner Baytok, *İngiliz Kaynaklarında Türk Kurtuluş Savaşı*, Başnur Yay., Ankara, 1970, s. 12-14. Damat Ferit hükümetlerinin genel seyri İngiliz desteğini sağlamak gayesiyle Ermeni iddialarına tavizkar bir siyaset olmuştur. Dönemin Dâhiliye Nazırı Cemal Bey'in Oriental gazetesine verdiği mülakatta “800.000 Ermeni katledildi.” demesi ve Hadisat gazetesinde çıkan tepkiler üzerine sözlerini yumuşatmaya çalışması türünden değerlendirmeler, bu zihniyetin genel temâyülü olmuştur. Bkz. Akın Çelik, *Mondros Mütarekesi Sonrasında İstanbul Hükümetleri ve Ermeniler*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul, 2009, s. 155, 205 v.d..

⁴⁸ Ahmet Hurşit Tolon, *Birinci Dünya Savaşı Sırasında Taksim Anlaşmaları ve Sevr'e Giden Yol*, AAM Yay., Ankara, 2004, s. 129.

⁴⁹ Kırcıoğlu, a.g.e., s. 57-58.

⁵⁰ Kırcıoğlu, a.g.e., s. 61. Paris Konferansı sonrası gelişen politik ortamı değerlendiren Alman Deutsche Allgemeine Zeitung Gazetesi: “*Doğudaki bütün sıkıntı galip devletlerin yuvarlak masalarda milletlerin kaderlerini belirlemeye çalışmalarıdır. Onlar Avrupa'daki gibi doğuda da başarısızlığa uğradılar. Türk milliyetçileri milletin tam bağımsızlığı sağlayabileceklerini gösteriyorlar. Diplomatik alanda doğunun diğer halkları gibi Türkler'de usta oldular.*” yorumunu yapar. Ramazan Çalık, *Alman Basınında Milli Mücadele ve Mustafa Kemal Paşa*, Ankara, 2004, s. 189.

⁵¹ Kırcıoğlu, a.g.e., s. 107-108, dpn.12.

zedelemek,

4- Kürtlerle Türkleri birbirleri aleyhine bırakarak azınlıkta olan Ermenileri hâkim konuma getirmek⁵².

Raporda, “Ermeniler genç Kürtlerle hamiyetli, dindâr Kürtlerin izzet-i nefsinin okşamak için Kürtlerin Ermenilerle aynı ırka mensup olduklarını ara sıra ileri sürmektedirler.” denildikten sonra Ermenilerin, Kürtleri Türklerden farklı görmediklerinin ispatı olarak yaptıkları katliamlar gösterilir. Din, seciye, âdet ve tarih olarak Kürtler, Türk milletinin bir parçasıdır. “Bir mıntıkada yaşayan ve aynı idareye ve harsa tâbi’ bir kavmin yarısı bir dine yarısı diğer bir dine tâbi’ olduğu tarihte mesbuk (örneği olan) değildir.” denilerek Ermeni soy arayışlarına dini farklılıklar üzerinden cevap verilir. Seciye ve âdet farkları da ortadadır. Tarihe gelince “Ari ırkına mensup Ermeniler, İran istilâsından sonra buralara gelmişlerdir. Hâlbuki o tarihten asırlarca evvel Turanî olan (Ordehu)lar buralarda yerleşmiş ve bir medeniyet te’sisine muvaffak olmuşlardır ki Kürtlerin, bunların ahfâdı (torunu) bulunduğu şüphesizdir.”⁵³ Gene 17 Haziran 1919 tarihli vilayet kongresine sunulan raporda dile getirilen şu ifadeler etnik farklılık etrafında millet inşasına yönelik ayrılıkçı siyaset tarzlarına bir reddiye olarak ele alınabilir:

“Şurasını da kayd edelimki bu tarihi ve ırkî rabitalardan sarf-ı nazar olunsa bile Vilâyat-ı Şarkıyedeki Türk ile Kürdü ayırmak gayr-ı tabii ve imkânsızdır. İktisadi, dini, harsi bir surette yekdiğerine girift olmuş olan Kürt ile Türk’ün aynı zamanda sıhriyet vesâir içtimaî sebeplerle de kanları o kadar karışmıştır ki bir Kürt aynı zamanda bir Türk’ün dayısı, halazadesi, damadı, eniştesidir. Bu aile rabitalarını kırmaya çalışmak mukaddesâta tecavüz değil midir?...”⁵⁴

Türklerle Kürtlerin seciye, tarih, adet hususlarında ortak paydalarda buluştukları, Ermenilerin ise bu paydada yer almadıkları belirtildikten sonra “...Bugün gözümüzü açarak yaralarımızı öz elimizle sarmağa çalışır; hariçten gelen Türklük Kürtlük gibi Tefrika-amiz (ayrıştırıcı) telakkilere kulak vermezsek; hem memleketimizi kurtarır ve hem de saadeti umumiyeyi temin edecek esasları hazırlarız.” denilmektedir. Bu birlikteliğin varacağı yer, “İttihadımızdan Vilâyat-i Şarkıyye’nin bir İslam memleketi olmaktan başka bir hüviyete sokulamayacağı kanaati doğacaktır.” cümlesiyle ifade edilmektedir. Onun için Şark vilayetlerinin geriliği bahane edilerek Türklük suçlanılmamalıdır. Zira bunun da müsebbibi İstanbul’un yanlış siyasetidir. Zaman içerisinde bunlar da çözümlenecektir⁵⁵.

Erzurum’un, Şark vilayetleriyle birlikte milli bütünlük içerisinde ayağa kalkması için nüfusun korunması gerekmektedir. Bu hususta alınacak en önemli tedbirlerden birisi

⁵² Kırzioğlu, a.g.e., s. 108.

⁵³ Baykal, a.g.e., s. 43.

⁵⁴ Baykal, a.g.e., s. 45.

⁵⁵ Aslında Erzurum’a iktisat sosyolojisi bağlamında bakıldığında I. Dünya Savaşı’na kadar olan dönemde, küçük orta sınıfların geliştiği, kadın-erkek herkesin çalıştığı bir yapı dikkati çekmektedir. 1919’a gelindiğinde şehirleşme ve ticarileşme büyük yara almıştır. Bkz, Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, *Erzurum’da Sanayileşme*, THİAD Yay., Erzurum, 1969, s. 2-7.

olarak da göç etmemek anlayışı ortaya çıkmaktadır: “*Memleketeyn (..Eflak ve Boğdan), Sırbıyye, Tuna, Bosna, Hersek, Taselya, Makedonya ve hatta kısmen Kafkasya. Hep böyle oldu. Hâlbuki beşeriyet hakka doğru adım atmaya mecbur bulunduğundan, eğer dedelerimiz, muhâceret etmeyerek (göç etmeden) vatanlarında kalmış ve bir teşkilat etrafında vahdet temin etmiş olsalardı İslamiyet o kıtalarda üfûl etmez (yok olmaz) ve biz bu vaziyete düşmez idik.*”⁵⁶ Rapor: “*Dini, milli, iktisadi teşkilata malik bulunmayan milletlerin hayat ve bakaaları mukadder bulunmadığını tekrar ile sözüme nihayet veririz.*” cümleleriyle son bulmaktadır⁵⁷.

Erzurum Umumi Kongresi (23 Temmuz-7 Ağustos)’ne kadar geçen sürede yaşananlar, ortaya konan görüşler bu kongrenin de hangi esaslar çerçevesinde geçeceğinin ipuçlarını vermektedir. Halk tüm sosyal kesimleriyle Milli Mücadelesi’ne desteğini ortaya koymaktadır. Millet telakkisi net bir şekilde tarihi, dini, manevi kıymetlerin bütünlüğü olarak algılanmaktadır. Özellikle Kürt ayrılıkçılığının Ermeni iddialarına destek sağlayacağı vurgulanmakta ve İslam ortak paydası net bir şekilde ifade edilmektedir⁵⁸. Göç etmeme anlayışı da derin diplomatik, hukuki, tarihi gerçeklerle kongre temsilcilerinin nasıl buluştuğunu göstermesi açısından zikre değer bulunmaktadır⁵⁹. Millet-teritorya ilişkisi bağlamındaki bu tavrın önemine umumi kongrede de vurgu yapılacaktır.

III- II- Erzurum Umumi Kongresi (23 Temmuz-7 Ağustos)

III- II- I- Mustafa Kemal Paşa ve Delegeler

Vilâyat-ı Şarkıyye Müdâfaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti’nin Erzurum şubesi ile Trabzon ili anlaşarak bir Vilâyat-ı Şarkıyye Kongresi yapmaya teşebbüs ettiği ortaya çıkınca Mustafa Kemal Paşa’da illerin her birine açık telgraflar göndererek katılımın sağlanmasına çalışmıştır⁶⁰. Ona göre, “*Milli mücadeleye ordu mensuplarının desteğini sağlamak, askeri ve milli mücadeleyi birbiri ile uyumlu olarak yürütmek işi son derece önemli*”dir⁶¹. 3 Temmuz’da Erzurum’a gelerek kongre çalışmalarını, milli iradeyi merkeze alan bir tutumla sürdüren Mustafa Kemal Paşa, İstanbul Hükümetince sürekli bir şekilde tenkit edilince, “*8/9 Temmuz 1919 gecesi saat 22.50’de Harbiye Nezareti’ne, saat 23.00’te Padişah’a resmi görevimle birlikte askerlikten de ayrıldığımı bildiren telgrafları çekmiş oldum.*” der⁶². Vatan sevgisi etrafında yapılacak hizmetler, aşığı

⁵⁶ Kırzioğlu, a.g.e., s. 96-101.

⁵⁷ Kırzioğlu, a.g.e., s. 102.

⁵⁸ Bu yaklaşımın Milli Mücadele’nin önder kadrosu tarafından tutarlı bir şekilde dile getirildiği hususunda bkz. Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, c. I, YKY., İstanbul, 2008, s. 131.

⁵⁹ Albayrak gazetesinde “İzmir Muhabir-i Mahsusamızdan” başlığı ile Yunan işgali ardından Aydın-İzmir çevresinde yaşanan göçlere dair haberler derin bir üzüntü ile verilir. Bkz, *Albayrak*, 8 Ağustos 1335, s. 1.

⁶⁰ Sezai Kürşat Ökte, *Milli Mücadele Döneminde Halkla İlişkiler (1918-1922)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 2013, s. 104.

⁶¹ Atatürk, a.g.e., s.32. Burada Miralay Kazım (Dirik) hariç tüm kumandanlar Mustafa Kemal Paşa ile birlikte hareket etmiştir. Bkz., Yılmaz Çetiner, *Son Padişah Vahdettin*, Milliyet Yay., İstanbul, 1993, s. 176.

⁶² Atatürk, a.g.e., s. 33.

olduğu askerlik görevinden istifa etmesini gerektirmiştir⁶³.

22 Temmuz'da Sadrazam Damat Ferit, İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Calthorpe'ü ziyarete giderek 23 Temmuzda düzenlenecek ilk kongrede görüşülecek en önemli konunun Anadolu'da İstanbul'a karşı bağımsızlık ilan etmek olduğunu bildirir. Bu tavrın aynı zamanda anayasaya da aykırı olduğunu söyler. Amiral Calthorpe 23 Temmuzda İngiliz dışişlerine gönderdiği raporda : *"Bu ulusalçı akımın sonuçları Osmanlı İmparatorluğu'nun ne dereceye kadar dağılmaya yüz tuttuğunu göstermek açısından ilgiyle beklenebilir"* der⁶⁴. Temsil hususunda mevcut anayasanın temel hükümleri uygulanmayıp, Meclis-i Meb'ûsân'ın ucu açık bir tarihe kadar kapalı tutulduğu bir ortamda, Damat Ferit'in düzenlenen kongreyi anayasaya aykırı bulması ironik bir durum olsa gerektir⁶⁵.

9 Temmuz 1919 sabahında Mustafa Kemal Paşa rütbelerini terk etmiş eski bir kumandandır. Hükümetle arasının iyi olduğunu söylemek de mümkün değildir. Delegeler Erzurum'a gelmektedirler. Özellikle Trabzon delegeleri Kongrenin daha önce kararlaştırılan 10 Temmuz tarihinde yapılacağını düşünerek Erzurum'da bulunmaktadır⁶⁶. Mustafa Kemal Paşa, bu dönemi, gelen delegelerle, zaman zaman harita üzerinde stratejik derinliği olan sohbetlerle geçirmiştir. Delegeleri daha yakından tanıma fırsatı bulmuştur⁶⁷. Bu süreç politik önderliğin de muhkemleştirilmeye başladığı bir dönem olmuştur. Albayrak gazetesi 14 Temmuzda *"Anafartalar'da ulusal onuru, tarihin şimdiki kuşaktan beklediği kutsal görevi en iyi biçimde yapan ve yücelten bu saygın komutanı, bugün de mücadelenin başında görmek mutlu bir görüntüdür."* haberini verir⁶⁸.

Burada Süleyman Necati Bey'in yapmaya çalıştığı, içi boş bir siyasi reklamcılık değildir. İngiliz Elçiliği'nin kapısını aşındırarak ikbal arayan hükümet tavrı karşısında *"sinei millete bir ferdi mücahid"* olan Reis Paşa ile bağımsızlık arzusunun gerilimini duyan kesimleri buluşturmuştur. Kongre sürecinde yaşanan sıcak diyaloglar da bunun ifadesi olsa gerektir⁶⁹.

Çevre illerden geleceklerin gecikeceği dikkate alınarak kongre tarihi ertelenir. II. Meşrutiyetin ilan edildiği 23 Temmuz günü Kongre toplanır. Bu tarih, kongrenin gerek

⁶³ Şerafettin Turan, *Mustafa Kemal Atatürk Kendine Özgü Bir Yaşam ve Kişilik*, Bilgi Yay., Ankara, 2004, s. 239.

⁶⁴ Sonyel, *a.g.m.*, s. 13.

⁶⁵ 1876 Kanunu Esasisi 1908 sonrası yapılan değişiklikler için bkz., Hüseyin Nail Kubalı, *Türk Esas Teşkilât Hukuku Dersleri*, Tan Yay., İstanbul, 1960, s. 76 v.d.

⁶⁶ Goloğlu, *a.g.e.*, s. 75-77.

⁶⁷ Fahri Belen, *Türk Kurtuluş Savaşı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara, 1983, s. 94.

⁶⁸ Turan, *a.g.e.*, s. 244.

⁶⁹ Dursunoğlu, *a.g.e.*, s. 111. Göldaş, Mustafa Kemal Paşa'nın bölgedeki faaliyetlerinin Kürdistan Teâli Cemiyeti'nin Paris'te sürdürdüğü "bağımsız Kürdistan" arayışlarını boşa çıkarttığını söyler. İsmail Göldaş, *Kürdistan Teâli Cemiyeti*, Doz Yay., İstanbul, 1991, s. 152. Mango, Mustafa Kemal Paşa'nın bu başarısını I. Dünya Savaşı sürecinde Muş ve Bitlis'i düşman elinden kurtaran askeri başarısına ve aşiret dokularıyla temas kurmasını bilen devlet adamlığı tecrübesine bağlar. Her iki yaklaşım da önemli bulunmaktadır. Bkz. Andrew Mango, "Atatürk and the Kurds", *Middle Eastern Studies*, vol. XXXV, No. 4, October 1999, p. 2-5.

hazırlık safhasında gerekse yürütülmesinde İttihatçı unsurların etkisini gündeme getirmektedir. Akal, böyle bir etkinin kuvvetli olduğu kanaatindedir. Mustafa Kemal Paşa'nın Cemiyetin kurucularının kimliklerini öğrendikten sonra Karabekir'den desteklemesini istemesi ve VŞMHC İstanbul şubesinin de Erzurum'a gönderdiği 24 Mayıs 1919 tarihli yazıda Paşa'ya destek talebinde bulunmasını itttihatçı dayanışması olarak yorumlar⁷⁰. Tunçay da Trabzon ve Erzurum şehirlerinin Anadolu'ya geçen itttihatçılar için önemli noktalar olduğuna vurgu yapmaktadır⁷¹. Milliyetçi perspektiften bakan münevverlerin, Milli Mücadele'nin en kritik evresinde, Mustafa Kemal Paşa ile birlikte hareket etmesinin doğal olduğu düşünülmektedir. Dursunoğlu "*Kongreye katılan gençler, Türkçü ve Batıcı, bu açıdan Ziya Gökalp'çiydiler. Hepimiz onun manevi öğrencisi idik*" derken bu durumu net bir şekilde ortaya koymaktadır⁷².

Goloğlu'na göre Erzurum Kongresi'ne toplam 56 delege katılmıştır. Van 2, Bitlis 3, Sivas 11, Trabzon 17, Erzurum 24 delegeyle temsil edilmiştir⁷³. Selek ise kongreye katılan delegelerin 54 kişi olduğu kanaatindedir. Onun 54 rakamı üzerinden kongrenin sosyal vechesi şu şekilde ortaya çıkmaktadır: 17 çiftçi, tüccar ve eşraf, 5 emekli subay, 4 emekli memur, 5 öğretmen, 4 gazeteci, 5 hukukçu, 2 mühendis, 1 doktor, 6 din adamı, 3 eski mebus, 1 kumandan, 1 eski nazır⁷⁴.

Ergil, müdâfaa-i hukukun sosyal yapısının iki toplum kesimi üzerine kurulduğunu söyler. Bunlardan birincisi Osmanlı modernleşmesinin getirdiği eğitim kurumlarından yetişen asker ve sivil devlet hizmetlileri; avukat, doktor, mühendis gibi serbest meslek sahipleridir. ikincisi ise eşraftır⁷⁵. Erzurum Kongresi'nde bu genel yapının izleri görülmektedir. Burada dikkati çeken husus Milli Mücadele'yi teşkilatlandıran koalisyon ortakları arasında bir hiyerarşiden ziyade eşitlik durumunun görülmesidir. Rauf Bey'in illerde kurulacak derneklerin doğal başkanlarının vali, kaymakam gibi mülki amirlerden olması teklifinin reddedilmesi bu durumu yansıtmaktadır⁷⁶. Gene İstanbul basınından kimi kalemlerin kongreyi Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey'in gayretlerine inhisar ettiren bazı yorumları, Albayrak gazetesinde "milli irade" bağlamında tenkit edilmiş olması da bu açıdan zikredilmeğe değer bulunmaktadır⁷⁷.

Kongre, Şiran Müftüsü Hasan Fahri Efendi'nin Arapça yaptığı bir dua ile açılır. Müftü efendinin yaptığı duada, "*Allahım! Kainatın efendisi hürmetine apaçık gerekleri inkar edenleri ve muarızlarımızı susturmak için noksan ve arzularından salim olarak sağlam ve açık delilleri buradaki zatların gönüllerine ilham eyle.*" demesi ve Müslümanların sayıca az iken kazandıkları Bedir Harbi'ne atıf yapması, gene aynı şekilde "Allah nurunu mutlaka tamamlayacaktır. (Tevbe 32)" ayetini okumasının tarihi

⁷⁰ Emel Akal, *Milli Mücadelenin Başlangıcında Mustafa Kemal, İttihat Terakki ve Bolşevizm*, TÜSTAV Yay., İstanbul, 2002, s. 241.

⁷¹ Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar*, Bilgi Yay., Ankara, 1984, s. 75.

⁷² Dursunoğlu, *a.g.e.*, s. 112.

⁷³ Goloğlu, *a.g.e.*, s. 88.

⁷⁴ Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilali I*, İstanbul, 1966, s. 270.

⁷⁵ Ergil, *a.g.e.*, s. 47.

⁷⁶ Ergil, *a.g.e.*, s. 127.

⁷⁷ Albayrak, 21 Ağustos 1335, s. 1.

an ile uyuşan ifadeler olduğunu söylemek gerekir⁷⁸.

İlk gün 45 mümessilden 38'inin oyuyla Mustafa Kemal Paşa başkan seçilir. Onun başkan seçilmesinde delegelerle kurduğu temasın etkisi olduğu düşünülmektedir. Paşa yaptığı teşekkür konuşmasında iktidar boşluğuna şu cümlelerle dikkat çeker:

“...sekiz aydan beri birbirini ta'kiben mevki'i iktidâra geçen murâkabei milliyeden âzâde Hükümeti Merkeziyye'nin birbirinin diğerinden daha fenâ olarak gösterdiği za'f ü acz âsârından (zayıflık işaretlerinden) ve Pâyitaht'ta ve ba'zı Matbu'ât'ta görülen pek mezmûm (sakıncalı) ihtirâsâtan (tutkular) ve Vicdânı Millî'nin inkâr, Kuvâyi Milliye'nin ihmal olunmasından nâsî (ileri gelen), vüs'at (alan) bulmuştur. Salifül'arz esbâb ve Pâyitahti Saltanat'ın da mahsûr ve tamamiyle murâkabeye tâbî kalması yüzünden artık bu Vatanda Mukaddesât ve Mukadderâta sâhib bir kudret ve İrâde-i Milliye'nin mevcud olmadığı zehâbî batılı (boş fikri) hükümrân olmuş...”⁷⁹

Mustafa Kemal Paşa, bahsi geçen konuşmasında İzmir, Aydın, Bergama ve Balıkesir'i zikreder. Gene Mısır, Hindistan, Afganistan, Suriye'de İngilizlerin içine düştükleri zor durumları gündeme getirir. “Kuvvetini irade-i milliyeden alacak mesul bir hükümetin” aciliyetine işaret eder⁸⁰. Bu yaklaşım yerel kongrelerin fikri atmosferi ile Mustafa Kemal Paşa'nın bütünleştiğini göstermektedir.

Kongre toplanmasının birinci günü bilcümle belediyelere ve milli cemiyetlere şu telgrafi çeker:

“Vatani Mukaddesi'in parçalanması ve İstiklâli Millimiz'in imhâsı için mevcûdiyyetimize tevcih edilmiş olan silahı gazab ve tehdîdi kırmak; ve Ermeni ve Yunan ihtirâsına karşı... fırakı siyâsiyye ve âmâli husûsiyye ve şahsiyyenin fevkinde bulunan kongremiz, Tefrikaati Sübhaniyye ve Rûhâniyyeti Hazreti Peygamberi'ye istinâden Millet'in Hürriyet ve İstiklâlini kazandığı Yevmi Mübaccel'e müsadif (mübarek güne denk gelen), bugün açıldı...”⁸¹

Burada dikkat çeken husus her türlü siyasi teşkilattan uzaklıktır. Bu nokta Milli Mücadele'nin siyasal teşkilatlanmasının temel yapısı olmuştur. Fırka mensubiyetinin dışlanması Sivas Kongresinde de, I. TBMM'nin açılışında da görülecektir⁸².

III- II- II- Kongrede Öne Sürülen Görüşler

Kongre'nin ilk toplantısı için hazırlandığı anlaşılan; fakat üçüncü toplantısında okunan “Rusya'nın Ermeni Meselesini çıkarması ve Erzurum Kongresi Ana Programı Esasları Üzerine” hazırlanan rapor, Rusya'nın, Türkiye'nin Türk dünyası ile birleşmesini engellemeye yönelik politikalarına dikkat çekmektedir:

“Türkiya'nın bu milli ve tarihi mefkûresini beşikte boğmak için Rusya, Müslümanları

⁷⁸ Fahrettin Kırzioğlu, *Erzurum Umumi Kongresi*, c. II, Kültür Yay., Ankara, 1993, s. 8.

⁷⁹ Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 15-16.

⁸⁰ Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 20.

⁸¹ Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 24.

⁸² İhsan Güneş, *Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı (1920-1923)*, Türkiye İş Bankası Yay., Ankara, 1997, s. 9; Tanör, *a.g.e.*, s. 226.

(yani Azerbaycanlılar) ile Türkiya arasına (Revan, Gümrü, Ahılelektan sonra, 1878-1914 arasında da Kars Oltu kesimlerinde) Müslüman olmayan bir unsurun ikame edilmesini düşündü: Ermeni. Rusya'da Vilâyâti Şarkıyye'de bir Ermenistan tesisini de iltizam etmeye başladı.”⁸³

Aynı siyaseti şu anda İngiltere'nin yürüttüğü dile getirilmektedir. Eğer bu gerçekleşirse “Hükûmeti Osmâniyye'nin İstiklâli, Bekaası ve İstikbâli Millî gibi Mukaddesât bir hayale munkalib olacağından” denilerek Mustafa Kemal Paşa'nın heyete davetinin tarihi gerekçesi dile getirilmiştir. “İstanbul, İzmir, Adana işgalleri Devletimiz'i elim bir vaziyete sokmuştur. Bugün oralarda Haysiyyeti Devlet ve Hükümet, Hâkimiyet gibi şeyler aramak maatte'esüf bir serâb arkasından koşmağa benziyor.” denildikten sonra “Vilayâti Şarkıyye ve Anadolu âfâkından tulû edecek” bir ittihadı millinin Âlemi İslam'ın yegane istinâdgâhı olacağı dile getirilir⁸⁴.

İstanbul'dan millî vicdanı tatmin edecek bir ses gelmeyince “Vilâyât-ı Şarkıyye” bu sesi sahiplenir. Mustafa Kemal Paşa onun için “Reis Paşa” olur. Özellikle Damat Ferit'e yönelik tenkitler çok serttir. Sürmene Murahhası Ömer Fevzi Bey, Paris Konferansı'na giden heyetin halkın temsilcileri olmadığını, hiçbir olumlu etki yapamayacaklarını dile getirdikten sonra Damat Ferit'in sunduğu teklifi sert bir şekilde eleştirirken “Anadolu Halkı'nın kaatili olmak isteyen ve açıktan açığa bizleri ölüm ve felâkete sürüklemek tarîkını iltizâm eden (Damâd-) Ferîd Paşa ve rüfêkasının...” ifadeleri oldukça dikkat çekicidir⁸⁵. Fevzi Bey konuşmasını yaparken Meclis-i Meb'ûsân'ın kapalı olmasını hatırlatarak “Milletin efkâr ve hissiyatını tecelli bir mevkide bulunuyoruz!” der. Aslında bu durum içinde bulunulan krizin meşruiyetle aşılabileceğini de göstermektedir. Bundan dolayıdır ki Umumi Kongre Heyeti Padişaha, Meclisi Meb'ûsân'ın derhal açılması gerektiğini belirten bir telgraf çeker⁸⁶.

Hınıs Mümessili Alaaddin Paşazade Mehmed Celal/Celaleddin ise her ne durumda olunursa olunsun muhaceretin yapılmamasını istemektedir. “Ermeni Rum Mezâlîmi'ni(n) katli'âm olacağı düşüncesine karşı hicret etmeyüp o kuvvete mukaabele ile defî ta'arruz edilebilir. Ve anın için, hicret edilmeyeceği de kat'idir.” der⁸⁷. Mesele Kongrenin dördüncü toplantısında (27 Temmuz 1919) ele alınır. Program Encümeni yedi vilayetten göçü yasaklayan karar maddesini kongreye sunar. “Müdaffaa-i Milliye Cemiyetleri'nden tebligat yapılmadıkça göç yasaktır.” denilir. Maddenin program encümenine gönderilmesine oy çokluğu ile karar verilir. Reis Paşa, “Bizim tarihimiz anlatıyor ki muhâceret (göç) bütün varlığımızı kırıyor. Her halde muhâceretin önünü almak üzere evveleminde gençlerimiz. Bu mes'ele(nin) hakikaten nazarı dikkate alınması muvafıktır...” diyerek konunun önemini vurgular⁸⁸.

⁸³ Kırzioğlu, a.g.e., s. 49.

⁸⁴ Kırzioğlu, a.g.e., s. 50.

⁸⁵ Kırzioğlu, a.g.e., s. 54.

⁸⁶ Kırzioğlu, a.g.e., s. 61.

⁸⁷ Kırzioğlu, a.g.e., s. 57. 400 bin Ermeni'nin bölgeye yerleştirileceğine dair endişeler başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere delegelerde mevcuttur. Bkz. Esin Dayı, *Erzurum Kongresi ve Elviye-i Selâse Meselesi*, AÜ Yay., Erzurum, 1997, s. 39.

⁸⁸ Esin Dayı, a.g.e., s. 92.

Bunun üzerine:“Necati Beğ/Rize: Muhâcerete kat’iyen meydân vermemek daha muvâfık olur.

Yunus Efendi/Of: Mademki icâbi halde muhâceret olacaktır. Şu halde muhâcerete meydan verilmemek ne demektir?

Cemal Beğ/İspir: Muhâcerete kıyam edenler memleketin zenginleridir. Bunu nazarı dikkate almalıdır...

Raif Beğ/Erzurum: (Şubat 1916’daki Rus işgali üzerine) hicret edüp de İzmir’e gidenler (15 Mayıs 1919’daki Yunan işgalinden beri orada da) felâkete ma’rûz kaldılar”. der⁸⁹.

Bir toprağa duyulan aidiyet duygusu ile milli devlet olgusu arasında çok köklü bağlar vardır. Karpat, meseleyi 19.yüzyıl Osmanlı modernleşmesinin en çetrefil sorunu olarak görür⁹⁰. Katliam riskine rağmen muhaceret konusunda kararlı bir pozisyon alınması kongreyi yerel mi genel mi tartışmasının ötesine taşır. İstanbul Hükümeti’nin ve Padişah’ın ikircikli tutumuna yöneltilen tenkitlerde siyasal bütünlüğün altının çizilmesi, milli devletin inşasına gidilen yolda sosyolojik bünyenin hazır bulunduğu bir karine olsa gerektir⁹¹.

Kongrenin siyasal bir parlamento havasında çalışması da oldukça dikkat çekicidir. En uç fikirler bile ifade imkânı bulmuştur. Sürmene, Giresun, Tirebolu delegeleri Ömer Fevzi, İbrahim Hamdi, Ali Naci ve Yusuf Ziya’ya ait önergede şöyle denilmektedir:

“...Merkeziyet usulü altında her türlü terakkiyatı ilmiye ve iktisadiyeden mahrum bırakılan Şarki Anadolu vilayetlerinde iklim ve ... nazarı dikkate alınarak ayrı ayrı idari adem-i merkeziyet usulünün kabul edilmesi; idari, mali, teşri bir kanun-ı muvakkatin mevki-i tatbika konulması; kuvve-i zabıtada mahalli ve hizmet-i askeriyede milis teşkilatının kabul edilmesi...”⁹²

Milli Mücadele’nin selameti açısından kabul edilmemesi makul bulunsa da düşünce hürriyetinin ulaştığı zemini görmek açısından böyle bir önerge önemli bulunmaktadır. Akşin, Trabzon delegeleri arasında Erzurumlulara kıyasla ademi merkeziyet fikirlerine yatkınlık olduğunu söyler⁹³.

Kongre 14 gün süren çalışmasının sonucunda tespit ettiği tüzük ve bu tüzükteki hükümleri ilan etmiştir. Mustafa Kemal Paşa bunları 7 madde ile özetlemiştir:

- 1- Milli sınırlar içinde bulunan vatan sınırları bir bütündür. Birbirinden ayrılamaz.
- 2- Her türlü yabancı işgal ve müdahalesine karşı ve Osmanlı Hükümeti’nin dağılması halinde millet top yekûn kendisini savunacak ve direnecektir.
- 3- İstanbul Hükümeti vatani koruma ve istiklali elde etme gücünü göstermediği

⁸⁹ Esin Dayı, a.g.e., s. 92-93.

⁹⁰ Kemal H. Karpat, *Osmanlıdan Günümüze Kimlik ve İdeoloji*, Timaş Yay., İstanbul, 2011, s. 19.

⁹¹ Kemal H. Karpat, a.g.e., s. 93.

⁹² Goloğlu, a.g.e., s. 224.

⁹³ Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, Cem Yay., İstanbul, 1983, s. 472.

takdirde bu gayeyi gerçekleştirmek için geçici bir hükümet kurulacaktır. Bu hükümet üyeleri milli kongrece seçilecektir. Kongre toplanmamışsa bu seçimi Heyet-i Temsiliye yapacaktır.

4- Kuva-yı Milliye'yi tek kuvvet olarak tanımak ve milli iradeyi hâkim kılmak esastır.

5- Hıristiyan azınlıklara siyasi hâkimiyet ve sosyal dengemizi bozacak imtiyazlar verilemez.

6- Manda ve Himaye kabul olunamaz⁹⁴.

7- Milli Meclisin derhal toplanmasını ve hükümetin yaptığı işlerin Meclis tarafından kontrol edilmesini sağlamak için çalışılacaktır⁹⁵.

Kongre, gündemdeki maddelerin görüşülmesinden sonra, Şarki Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin tüzüğü kabul edilmiştir. Bu yeni cemiyet kurulunca merkezi İstanbul'da bulunan Vilâyat-ı Şarkiye Müdâfaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin Doğu illeri şubeleri ile Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin Kuzeydoğu Karadeniz bölgesindeki bütün kuruluşları Şarki Anadolu Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'ne katılıp birleşmiştir. Bugünkü idari yapılanmaya göre 25 kadar ili içerisine alan Doğu Anadolu Bölgesi tek bir çatı altında toplanmıştır⁹⁶. Tüzüğe göre yeni cemiyetin merkez yönetim organı, seçilmiş temsilcilerden meydana gelen bir kurul, yani Hey'et-i Temsiliyye olacaktır. Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığındaki bu heyet milli iradenin temsilcisi olarak yürütme işlerini de üzerine alacaktır⁹⁷.

Sonuç

Millet olgusunun siyasi bir teşkilat olarak milli devlet bünyesinde görünür olması, Sanayi İnkılâbı ve Fransız ihtilali sonrasında yaşanan modernleşme süreçleriyle birlikte mümkün olmuştur. Her etnik grubun böylesi bir politik görünürülüğe kavuşamamasında tarihi müktesebattan kaynaklanan “öz”ün etkili olduğu düşünülmektedir. Etnik bir gruba ait kültür ve medeniyet unsurlarının siyasi coğrafyayı kuşatması, etnik çekirdeğin çatlayarak farklı unsurları bünyesine katması, modern öncesi zamanlardan beri yaşanan bir tarihi süreci hatırlatır. Millete mensup münevver kadronun bu hali hissetmesi ise buhran dönemlerine denk gelmektedir.

Türk milleti, Balkan Savaşları'yla başlayan, I. Dünya Savaşı ve ardından Milli

⁹⁴ Manda ve himaye meselesi başta Bekir Sami Bey olmak üzere önde gelen bazı komutanlar ve aydınlar tarafından kongre süresince dile getirilmiş olmasına rağmen Mustafa Kemal Paşa'nın temkinli tavrı neticesinde Erzurum'da gündeme gelmemiştir. Bu konuda bkz, Kadir Kasalak, “Erzurum Kongresi'nin Yapıldığı Günlerde Manda ve Himaye Konusunda Komutanlar Arasında Yazışmalar ve Basında Tartışmalar”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, c. VIII, S. 23, Mart 1992'den ayırabım, s. 397-407, Kadir Kasalak, *Milli Mücadele'de Manda ve Himaye Meselesi*, (Yayınlanmış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 1991, s. 163-175.

⁹⁵ Atatürk, *a.g.e.*, s. 45-46.

⁹⁶ Goloğlu, *a.g.e.*, s. 111.

⁹⁷ Zeki Başar, *Erzurum Kongresi*, AÜ Yay., Erzurum, 1979, s. 66, 77-78.

Mücadele ile devam eden bir süreçte belki de tarihinin en buhranlı dönemlerini yaşamıştır. Erzurum Kongresi de bu sürecin bir parçasıdır. İstanbul Hükümetlerinin milli şahsiyeti dikkate almayan tutumları, temsil mekanizmaları üzerine konulan bariyerler, Mustafa Kemal Paşa liderliğinde verilen mücadelenin mahiyetini belirlemiştir.

Şark vilayetlerinin Türkiye'nin milli bütünlüğünden kopartılarak Ermenilere verileceği endişesi, bölgenin milliyetçi münevverlerinde gerilim oluşturmaya yetmiştir. Burada milli bütünlüğü inşa sürecinde modern siyasi teşkilatlanmalar, gazeteler, demeçler, mitingler, protesto telgrafları kullanılmıştır. Bölgenin tarihi ve kültürel dokularına atıf yapılmıştır. Farklı etnisiteler hars ve medeniyet kavramları çerçevesinde bünyeye dâhil edilmiştir. Her türlü katliam riskine rağmen vatan toprağının terk edilmeyeceği vurgulanarak millet-teriterya ilişkisi muhkem bir şekilde kurulmuştur. Bir nevi gecekondü hayali cemaatlerin metodu olan komitacılık, çetecilik, terör gibi illegal yollara sapılmamıştır. Keza Mustafa Kemal Paşa ile VŞMHMC temsilcilerinin buluşması da demokratik meşruiyet mekanizmalarının konsolide edilmesinde olumlu neticeler vermiştir.

Erzurum'da atılan temeller milli devletin hangi esaslar üzerine inşa edileceğinin çerçevesini sunmuştur. Bu minvalde Erzurum Kongresi'ni demokratik temsil mekanizmaları üzerinden milli bütünlüğün inşası olarak görmek mümkündür.

Kaynakça

- AHMAD, Feroz, *İttihat ve Terakki (1908-1914)*, (çev. Nuran Yavuz), Kaynak Yay., İstanbul 1986.
- AKAL, Emel, *Milli Mücadelenin Başlangıcında Mustafa Kemal, İttihat Terakki ve Bolşevizm*, TÜSTAV Yay., İstanbul 2002.
- AKŞİN, Sina, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, Cem Yay., İstanbul 1983.
- AKBULUT, Dursun Ali vd., *Albayrak 1919-1921*, (Haz. Dursun Ali Akbulut vd.), Atatürk Üniversitesi, Yay., Erzurum 2009.
- ANDERSON, Benedict, *Hayali Cemaatler, Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, (çev. İskender Savaşır), Metis Yay., İstanbul 1993.
- ATATÜRK, Kemal, *Nutuk*, (Haz. Zeynep Korkmaz), AAM Yay., Ankara 2000.
- AYDEMİR, Şevket Süreyya, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, c. II, Remzi Yay., İstanbul 1981.
- BAŞAR, Zeki, *Erzurum Kongresi*, AÜ Yay., Erzurum 1979.
- BAYKAL, Bekir Sıtkı, *Erzurum Kongresi ile İlgili Belgeler*, TİTE Yay., Ankara 1969.
- BAYKARA, Tuncer, *Milli Mücadele (1918-1923)*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1985.
- BAYTOK, Taner, *İngiliz Kaynaklarında Türk Kurtuluş Savaşı*, Başnur Yay., Ankara 1970.
- BELEN, Fahri, *Türk Kurtuluş Savaşı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1983.
- BOYACIOĞLU, Ramazan, "Erzurum'dan Sivas Kongresi'ne", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VI/2, Sivas 2002.

- COŞKUN, Alev, *Kuvayı Milliye'nin Kuruluşu*, Cumhuriyet Yay., İstanbul 2005.
- ÇALIK, Ramazan, *Alman Basınında Milli Mücadele ve Mustafa Kemal Paşa*, Ankara 2004.
- ÇAMSOY, Zeynep, *Milli Mücadele Dönemi'nde Kürdistan Teali Cemiyeti (1918-1927)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 2007.
- ÇELİK, Akın, *Mondros Mütarekesi Sonrasında İstanbul Hükümetleri ve Ermeniler*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul 2009.
- ÇETİNER, Yılmaz, *Son Padişah Vahdettin*, Milliyet Yay., İstanbul 1993.
- ÇİL, Yücel, *Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegationların Biyografileri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Erzurum 2003.
- DAYI, Esin, *Erzurum Kongresi ve Elviye-i Selâse Meselesi*, AÜ Yay., Erzurum 1997.
- DELANTY, Gerard-O'MAHONY, Patrick, *Nationalism and Social Theory, Modernity and the Recalcitrance of the Nation*, Thousand Oaks, London 2002.
- DOĞANAY, Rahmi, "Erzurum Kongresi ve Sonrasında Heyet-i Temsiliye Trabzon İlişkileri", *Atatürk Yolu*, S. 31-32, Mayıs-Kasım 2003.
- DUMAN, Halûk Harun, "Yakınçağ Türk Tarihi Açısından Yerel Basının Önemi: Erzurum Basını Örneği", *XIII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 4-8 Ekim 1999'dan ayrıbasım, TTK, Ankara 2002.
- DURSUNOĞLU, Cevad, *Milli Mücadele'de Erzurum*, Kaynak Yay., İstanbul 2000.
- DUVERGER, Maurice, *Siyaset Sosyolojisi*, (çev. Şirin Tekeli), Varlık Yay., İstanbul 1975.
- ERGİL, Doğu, *Milli Mücadelenin Sosyal Tarihi*, Turhan Yay., Ankara 1981.
- ERTÜRK, Yaşar, *Milli Mücadele Döneminde Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Yabancı Devletlerin Faaliyetleri (1918-1922)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2007.
- ESMAN, Milton J., *An Introduction to Ethnic Conflict*, Madlen M.A., Cambridge 2004.
- FINDIKOĞLU, Ziyaeddin Fahri, *Erzurum'da Sanayileşme*, THİAD Yay., Erzurum 1969.
- GOLOĞLU, Mahmut, *Erzurum Kongresi*, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2008.
- GÖKALP, Ziya, *Makaleler V*, (Haz. R. Kardaş), Ankara 1981.
- GÖKALP, Ziya, *Tamamlanmamış Eserler*, c. I, (Haz. Ş. Beysanoğlu), Neyir Matb., Ankara 1985.
- GÖKALP, Ziya, *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak, Kitaplar I*, (Yay. Haz. Ş. Beysanoğlu vd.) (Haz. M. Sabri Koz), Yapı Kredi Yay., İstanbul 2007.
- GÖL, Hacer, *Milli Mücadele Döneminde Hürriyet ve İtilâf Fırkası*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2008.
- GÖLDAŞ, İsmail, *Kürdistan Teali Cemiyeti*, Doz Yay., İstanbul 1991.
- GÜNAYDIN, A. Necip, *Erzurum Kongresine Katılan Sivas Vilayet Delegationları*, C. Ü. Yay., Sivas

2002.

- GÜNEŞ, İhsan, *Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı (1920-1923)*, Türkiye İş Bankası Yay., Ankara 1997.
- GÜNERİ, Süleyman Necati, *Hatıra Defteri*, (Haz. Ali Birinci), Erzurum Kitaplığı, İstanbul 1999.
- HALE, William, *Turkish Foreign Policy, 1774-2000*, London 2002.
- İDEM, Tekin, *Adana Vilayeti Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reisi Ahmet Remzi (Yüreğir) Bey*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Hatay 2004.
- KANSU, Mazhar Müfit, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, c. I, Ankara 1986.
- KARABEKİR, Kazım, *İstiklal Harbimizin Esasları*, Haz. Faruk Özerengin, Emre Yay., İstanbul 2005.
- KARACA, Taha Niyazi, *Son Osmanlı Meclis-i Mebusan Seçimleri*, TTK, Ankara 2004.
- KASALAK, Kadir, *Milli Mücadele'de Manda ve Himaye Meselesi*, (Yayınlanmış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 1991.
- KASALAK, Kadir, "Erzurum Kongresi'nin Yapıldığı Günlerde Manda ve Himaye Konusunda Komutanlar Arasında Yazışmalar ve Basında Tartışmalar", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, c. VIII, S. 23, Mart 1992'den ayırabım.
- KIRZIOĞLU, Fahrettin, *Erzurum Umumi Kongresi*, c. II, Kültür Yay., Ankara 1993.
- KIRZIOĞLU, Fahrettin, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, Kültür Yay., Ankara 1993.
- KONUĞU, Enver, "Erzurum ve Sivas Kongresi Günlerinde Ermeni Meselesi", *Erzurum ve Sivas Kongreleri Sempozyumu*, 27-29 Mayıs 2002 Gazi Üniversitesi Yay., Ankara 2003.
- KUBALI, Hüseyin Nail, *Türk Esas Teşkilât Hukuku Dersleri*, Tan Yay., İstanbul 1960.
- KURAT, Yuluğ Tekin, *Osmanlı İmparatorluğunun Paylaşılması*, Turhan Yay., Ankara 1986.
- LAWRENCE, Paul, *Nationalism History and Theory*, Pearson Education, New York, 2005.
- MANGO, Andrew, "Atatürk and the Kurds", *Middle Eastern Studies*, vol. XXXV, No. 4, October 1999.
- MERAY, Seha L.-OLCAY, Osman, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküş Belgeleri*, AÜSBF Yay., Ankara 1977.
- MÜDERRİSOĞLU, Alptekin, *Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yay., Ankara 1990.
- ÖKTE, Sezai Kürşat, *Milli Mücadele Döneminde Halkla İlişkiler (1918-1922)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 2013.
- SAKALLI, Bayram, *Milli Mücadele'nin Sosyal Tarihi*, İz Yay., İstanbul 1997.
- SARIHAN, Zeki, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü II*, AKDİTYK Yay., Ankara 1994.
- SEFEROĞLU, Şükrü Kaya, *Milli Mücadele Yıllarında Kürt "Türk" Ermeni İlişkileri*, Türk Dünyası Araştırmaları Yay., İstanbul 1990.

-
- SELEK, Sabahattin, *Anadolu İhtilali I*, İstanbul 1966.
- SELVİ, Haluk, *Milli Mücadele 'de Erzurum (1918-1923)*, AAM Yay., Ankara 2000.
- SMITH, Anthony D., *Milli Kimlik*, (çev. Bahadır Sina Şener), İletişim Yay., İstanbul 1994.
- SMITH, Anthony D., *Nationalism and Modernism, A Critical Survey of Recent Theories of Nations and Nationalism*, Routledge, London 2006.
- SONYEL, Salahi R., “İngiliz Belgelerinde Erzurum ve Sivas Kongreleri”, *Erzurum ve Sivas Kongreleri Sempozyumu*, GÜ Yay., Ankara 2003.
- SONYEL, Salahi R., *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika I*, TTK, Ankara 1987.
- TANÖR, Bülent, *Türkiye 'de Kongre İktidarları*, YKY, İstanbul 1998.
- TAŞYÜREK, Muzaffer, *Erzurum Kongresi ve I. BMM 'de Erzurum Milletvekilleri*, Erzurum Kitaplığı, İstanbul 2000.
- TOLON, Ahmet Hurşit, *Birinci Dünya Savaşı Sırasında Taksim Anlaşmaları ve Sevr 'e Giden Yol*, AAM Yay., Ankara 2004.
- TUNAYA, Tarık Zafer, *Türkiye 'de Siyasal Partiler*, c. I, İletişim Yay., İstanbul 1998.
- TUNÇAY, Mete, *Türkiye 'de Sol Akımlar*, Bilgi Yay., Ankara 1984.
- TURAN, Şerafettin, *Mustafa Kemal Atatürk Kendine Özgü Bir Yaşam ve Kişilik*, Bilgi Yay., Ankara 2004.
- TÜRKGELDİ, Ali Fuat, *Görüp İştittiklerim*, TTK, Ankara 1951.
- UÇAR, Ahmet, *Son Osmanlı Mebusan Meclisi ve Felâh-ı Vatan Grubu*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Edirne 2011.
- YILMAZ, Mustafa, “Tarihi Süreçte Türkiye 'de Siyaset ve Demokrasi”, *Dünden Bugüne Türkiye 'nin Toplumsal Yapısı*, (ed. Mehmet Zincirkıran), Nova Yay., Ankara 2006.